

عفو و بخشش و آثار آن در جامعه اسلامی

معصومه بیراتی^۱

چکیده

در این مقاله به بررسی مفهوم عفو و افتراق و اشتراک آن با اصطلاحات مشابه، از دیدگاه قرآن کریم و احادیث پرداخته شده است. اهمیت و جایگاه عفو در متون دینی و دیدگاه مفسران و اندیشمندان اسلامی به طور جامع مورد تحلیل قرار گرفته است. ضرورت عفو در زندگی فردی و اجتماعی از آن جهت است که نبود آن موجب رشد خشم، کینه و نداشتن صبر و تحمل در برابر خطاهای دیگران شده و به تزلزل پایه‌های اخلاقی و اجتماعی می‌انجامد. در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی، با استناد به آیات و روایات، آثار مثبت عفو از جمله تقویت روابط انسانی، ارتقاء آرامش روحی و اجتماعی و پیامدهای منفی عدم گذشت مانند افزایش تنش‌های فردی و اجتماعی نیز بررسی شده است. همچنین، لزوم وجود عفو در جامعه اسلامی از نظر مفسران و صاحب‌نظران دینی مورد بحث قرار گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که عفو علاوه بر اینکه فضیلتی اخلاقی و دینی است، نقش مؤثری در ایجاد زندگی مسالمت‌آمیز، کاهش تعارضات و افزایش امید به رحمت الهی دارد. نکته قابل توجه این است که عفو نه تنها برای شخص عفو شونده بلکه برای فرد عفو کننده نیز دارای آثار مثبت و سازنده است و موجب سعادت دنیوی و اخروی خواهد شد.

واژگان کلیدی: عفو، صفح، گذشت، جامعه اسلامی

^۱ سطح ۲، مدرسه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها)، اروندکنار

۱. مقدمه

عفو و گذشت از جمله فضایل اخلاقی مهم در فرهنگ اسلامی است که تأثیرات عمیقی بر روابط فردی و اجتماعی دارد. در جوامعی که افراد با خطا و اشتباه مواجه می‌شوند، گذشت می‌تواند بستری برای اصلاح، همدلی و ارتقای سلامت روانی فراهم آورد.^۱ در متون دینی، به ویژه قرآن کریم و روایات اهل بیت (علیهم‌السلام)، تأکید زیادی بر این فضیلت شده است. واژه عفو در قرآن، به عنوان یکی از صفات الهی معرفی شده و در سیره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) بارها مورد تأکید قرار گرفته است.^۲

با وجود سفارش فراوان به عفو و گذشت، بسیاری از جوامع اسلامی از گسترش خشونت، عدم تحمل و کینه‌ورزی رنج می‌برند. این در حالی است که در آموزه‌های اسلامی، عفو به عنوان مصداقی از احسان، ابزار اصلاح روابط و نشانه‌ی رشد روحی انسان معرفی شده است. بنابراین، ضرورت دارد که ابعاد مختلف عفو و نقش آن در کاهش این معضلات اجتماعی بررسی شود.

این پژوهش با هدف شناخت بهتر مفهوم عفو، جایگاه آن در متون اسلامی و آثار فردی و اجتماعی آن انجام می‌گیرد. شناخت جایگاه عفو در نظام اخلاقی اسلام، می‌تواند به ترویج آرامش اجتماعی، کاهش نزاع‌ها و تقویت روابط انسانی منجر شود. از این رو، بازخوانی مبانی قرآنی و روایی عفو، نه تنها از منظر اخلاقی بلکه از نظر اجتماعی و فرهنگی نیز ضروری است.

سؤال اصلی که به دنبال پاسخ آن هستیم این است که عفو در قرآن و حدیث چه جایگاهی دارد و چه آثاری بر فرد و جامعه اسلامی می‌گذارد؟ همچنین از جمله سؤالات فرعی می‌توان به سوالات آتی اشاره کرد: تفاوت عفو با مفاهیم نزدیک مانند مغفرت و صفا چیست؟ در چه مواردی عفو توصیه شده و در چه شرایطی لازم نیست؟ مفسران و علمای اخلاق اسلامی چه دیدگاه‌هایی درباره فضیلت و موارد کاربرد عفو دارند؟ آثار و پیامدهای فردی و اجتماعی عفو و گذشت چیست؟

تبیین مفهوم و انواع عفو در قرآن و روایات، بررسی دیدگاه مفسران درباره اهمیت و شرایط عفو، تحلیل آثار فردی و اجتماعی عفو در جامعه اسلامی و مقایسه مفاهیم مرتبط با عفو در منابع اسلامی از جمله اهداف این پژوهش به شمار می‌روند.

^۱ رضایی علی، جایگاه عفو در اخلاق اسلامی، ص ۸۸-۱۰۴

^۲ طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۵، ص ۱۹۷

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی، با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای شامل قرآن، تفاسیر معتبر (مانند تفسیر المیزان، نمونه و مجمع‌البیان)، منابع روایی (مانند اصول کافی، نهج‌البلاغه و بحارالانوار) و آثار علمای اخلاق و اندیشمندان اسلامی انجام شده است.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات مختلف در حوزه عفو و گذشت نشان می‌دهد که عفو و گذشت به عنوان یکی از فضایل اخلاقی مهم در فرهنگ اسلامی، نقش موثری در سلامت روان و بهبود روابط اجتماعی دارد. حاجی‌پور و همکاران (۱۳۹۷) در کتابی با عنوان "تأثیر عفو بر سلامت روان و کیفیت روابط بین‌فردی" در بررسی آثار عفو بر روابط میان فردی، تأکید کرده‌اند که عفو علاوه بر تقویت پیوندهای اجتماعی، مانع از گسترش کینه‌توزی و تنش‌های روانی می‌شود.^۱ همچنین، حسینی و یزدی (۱۳۹۹) در اثر پژوهشی خود با عنوان "آموزش دینی و افزایش مهارت‌های عفو و گذشت در خانواده‌ها" که به صورت کتاب منتشر شده است، با مطالعه تأثیر آموزش‌های دینی بر مهارت‌های عفو و گذشت، به این نتیجه رسیدند که بکارگیری آموزه‌های قرآنی و روایی می‌تواند به کاهش تعارضات خانوادگی و افزایش آرامش روانی اعضای خانواده کمک کند.^۲ علاوه بر این، میرزایی (۱۳۹۵) در کتاب خود با عنوان "نقش فرهنگ عفو در مدیریت تعارضات اجتماعی" به بررسی آثار عفو در مدیریت تعارضات اجتماعی پرداخت و نشان داد که فرهنگ عفو و بخشش، عاملی مؤثر در کاهش خشونت و ایجاد صلح در جامعه است.^۳

این مطالعات بر اهمیت عفو به عنوان راهکاری مؤثر در ارتقای سلامت روان فردی و اجتماعی تأکید داشته و جایگاه آن را در آموزه‌های دینی و فرهنگی بسیار مهم می‌دانند.

^۱ حاجی‌پور مهدی، محمدی رضا، کریمی سارا، تأثیر عفو بر سلامت روان و کیفیت روابط بین فردی، جلد ۱، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۹۷.

^۲ حسینی علی، یزدی نرگس، آموزش دینی و افزایش مهارت‌های عفو و گذشت در خانواده‌ها، جلد ۱، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۹.

^۳ میرزایی فاطمه، نقش فرهنگ عفو در مدیریت تعارضات اجتماعی، جلد ۱، انتشارات سمت، چاپ اول، ۱۳۹۵.

۳. تعریف عفو

عفو در لغت به معنای «رهایی از چیزی» و «پاک شدن از اثر چیزی» است؛ یعنی رها کردن حق و حقوق خود نسبت به دیگری و نپرداختن به گناه یا خطای او. همچنین به معنای آب فراوانی است که بی‌زحمت به دست می‌آید.^۱

در اصطلاح دینی و اخلاقی، عفو به معنای گذشتن از حق قصاص یا مجازات و چشم‌پوشی از خطا و گناه دیگری است؛ بدین معنا که فرد، حق خود را نادیده گرفته و با روحیه احسان و بخشش، خطاکار را می‌بخشد.^۲ عفو همچنین به مفهوم خودداری از انتقام و مجازات در حالی که قدرت بر آن وجود دارد و انتخاب مسیر رحم و گذشت است.^۳

شاید این تعاریف برای شناسایی عفو کامل و حقیقی، کافی نباشد. از این رو به بیان برخی از ویژگی‌ها و آثار آن می‌پردازیم تا ما را در فهم آن کمک کند.

نخست اینکه عفو، صدق نمی‌کند مگر در موضع قدرت، یعنی انسان دیگری را موقعی مورد عفو قرار دهد که بر مجازات وی و انتقام از او و قصاص گرفتن توانایی داشته باشد. اما اگر به دلیل ضعف از او در گذرد، به این عمل، عفو گفته نمی‌شود. پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرماید شایسته‌ترین انسانها به عفو کردن از دیگران، کسی است که توانایی اش بر عقوبت از دیگران بیشتر باشد و از دستورات امیر مؤمنان علی (علیه السلام) است: «إِذَا قَدَرْتَ عَلَى عَدُوِّكَ، فَاجْعَلِ الْعَفْوَ عَنْهُ شُكْرًا لِلْقُدْرَةِ عَلَيْهِ؛ با توانمندی، عفو کننده، با تنگدستی بخشنده و با نیازمندی ایثارگر باش تا فضیلت کامل شود موقعی که بر دشمنت دست یافتی، عفو و گذشت از او را سپاس توانایی ات بر او، قرار ده».^۴

۴. افتراق عفو با الفاظ و اصطلاحات قریب

با توجه به مطالب فوق معلوم می‌شود که عفو غیر از حلم است؛ حلم تأخیر در عقوبت است، و عفو اسقاط آن است و این دو، غیر از صبر می‌باشند، زیرا گاهی انسان بر امری صبر می‌کند که قدرت بر دفع آن ندارد. اما عفو صبری است که صاحب حق با آنکه از خطا کار گذشت می‌نماید از حق قصاص خود هم صرف نظر می‌کند در جایی که می‌تواند به طور کامل حق خود را بگیرد. از اینجا می‌فهمیم که حلم یکی از لوازم عفو است، اما نه

^۱ دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱، ذیل واژه «عفو»

^۲ محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۳۹۴

^۳ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۱۵۷

^۴ شریف رضی، نهج البلاغه، حکمت ۱۰

اینکه هر حلمی انسان را به عفو می‌رساند، بلکه حلم، حالتی است از آرامش یا فرو بردن خشم و ساکت ساختن غضب. گاهی به این جهات، صاحب حق مهلت می‌دهد تا خلافتکار در کارش تجدید نظر کند و اگر برنگشت او را مجازات کند اگر چه مدتها بگذرد، اما عفو آن است که صاحب حق به کلی از خطا کار درگذرد و عواقب و قصاص را از او بردارد. گاهی شخص عفو کننده برای مدتی کظم غیظ می‌کند و سپس به کلی خشم خود را از بین نمی‌برد و به جای آن، حق خود را از کسی که او را خشمگین ساخته، اسقاط می‌کند اما فرد برنده خشم بر حالت خود شکیب می‌ورزد و مجازات فرد خشمگین کننده را تا زمان مناسبتر به تأخیر می‌اندازد که آتش نفس فرونشیند و عقل درست حکم کند. میان دو صفت عفو و کظم غیظ، رابطه محکمی برقرار است، زیرا انسان تا وقتی که نسبت به جهل و اسائه ادب خطا کاران، شکیبایی و کظم غیظ، به کار نبرد و متصف به این دو ویژگی نشود قدرت عفو کردن را ندارد. چنانکه نمی‌تواند عفو کند مگر آنکه بردبار نیز باشد. از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است: هیچ بنده ای خشم خود را فرو نمی‌برد مگر این که خدای عز و جل عزت او را در دنیا و آخرت زیاد می‌کند. خدای عز و جل فرموده است: فرو برندگان خشم و عفو کنندگان از مردم و خداوند نیکوکاران را دوست می‌دارد. و خداوند به جای خشمش این پاداش را به او می‌دهد.^۱

میان دو واژه عفو، و صفح، نیز اتصال و ارتباط برقرار است، هر چند با یکدیگر تفاوت هم دارند، خدای تعالی می‌فرماید: ﴿فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا﴾^۲ در تفسیر این دو کلمه گفته اند: عفو ترک عقوبت از گناه، صفح، ترک (تثیب)، سرزنش از آن می‌باشد. علاوه بر این درباره کلمه صفح قرآن فرموده است ﴿وَإِنْ تَعَفُّوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ اگر از خطا کاری دیگران در گذرید و سرزنش را ترک کنید، خدا آمرزنده و رحیم است^۳ ﴿وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ﴾ قیامت می‌آید، پس به خوبی از کیفر و سرزنش گناهکاران صرف نظر کن.^۴ در شرح این آیه گفته اند: صفح به معنای ترک سرزنش است و از عفو رساتر می‌باشد زیرا گاهی آدمی، عفو و گذشت را انجام می‌دهد ولی سرزنش و ملامت را ترک نمی‌کند چنان که خداوند می‌فرماید: ﴿فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ﴾ از آنها صرف نظر کن و به آنها سلام بده.^۵

از آنچه گذشت می‌توانیم بفهمیم که گاهی عفو در مقابل خطایی انجام می‌شود که بایسته کتک و امثال آن است، اما شخص عفو کننده او را نمی‌زند بلکه تنها به گلایه و سرزنش و نکوهش اکتفا می‌کند و سپس از او در می‌گذرد و این عمل غیر از صفح است که حتی سرزنش و عتاب هم در آن نیست و صفح همان عفو است اما به

^۱ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۸۳

^۲ بقره/ ۱۰۹

^۳ تغابن/ ۱۴

^۴ حجر/ ۸۵

^۵ زخرف/ ۸۹

^۶ طباطبایی، محمدحسین، المیزان، ج ۵، ص ۱۲۴

۲۶. نشانه‌ای از سیره اهل بیت (علیهم السلام): هر کسی دوست دارد که خود را همانند اهل بیت (علیهم السلام) کند، باید اهل عفو و گذشت باشد. پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرماید: «فتوت و بزرگ‌منشی ما خاندان رسالت، عفو و اغماض از کسی است که به ما ظلم کرده و بذل و عطا است به کسی که ما را محروم ساخته».^۱

۱۳. آثار عدم گذشت

همان‌طوری که گذشت در قرآن بارها بر عفو و گذشت حتی از دشمنان ترغیب شده است. به ویژه در شرایطی که قصد و نیت از آن کسی رضایت الهی و گسترش اسلام و جنبه‌های اخلاقی اسلام است. در اینجا به برخی از آثار و ابعاد عدم گذشت اشاره می‌شود تا معلوم شود که تا چه اندازه عفو و گذشت برای شخص و جامعه مفید و سازنده است.

۱ - پشیمانی: انسان باید اهل گذشت و عفو باشد و بداند که در عفو و گذشت لذتی است که در انتقام نیست. امام محمدباقر (علیه السلام) می‌فرماید: «پشیمانی از عفو و گذشت بهتر از پشیمانی از عقوبت و انتقام است و جبرانش آسان‌تر است».^۲

۲ - زشت‌ترین عیب: عدم عفو و گذشت از نظر اسلام بدترین عیبی است که در انسان وجود دارد. امام علی (علیه السلام) می‌فرماید: «زشت‌ترین عیب‌ها کم گذشت‌بودن و بزرگ‌ترین گناهان عجله در انتقام گرفتن است».^۳

۳ - بدترین افراد: امام حسن عسکری (علیه السلام) می‌فرماید: بهترین دوستان تو آن کسی است که خطایت را فراموش کند و (تنها) خوبی‌هایت را به یاد داشته باشد. پس باید گفت بدترین برادر خونی و دینی کسی است که اهل گذشت و عفو نباشد.^۴

۴ - نومیدی: انسان دوست دارد همه کس نسبت به او احسان و خیر کند و خوبی‌ها برای او باشد، براساس قاعده طلایی هرچه برای خود می‌پسندی برای دیگران بپسند. انسان باید اگر خواهان عفو و گذشت الهی است، دیگران را عفو کند و اهل خطا و گناه را نومید نسازد. امیرالمؤمنین (علیه السلام) می‌فرماید: «تعجب می‌کنم از کسی که

^۱ شیخ عباس قمی، تحف العقول، ص ۳۷

^۲ کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۱۶۸

^۳ غرر الحکم و درر الکلم، ج ۱، ص ۶۰۲

^۴ محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۸، ص ۳۷۹

به فضل و عنایت مافوق خود (پروردگار) امید دارد چگونه مادون خود را ناامید می‌کند (و از لغزش او نمی‌گذرد)؟^۱

۵ - ناگواری در زندگی: امام علی(علیه السلام) می‌فرماید: «کسی که تغافل نکند و از بسیاری از امور چشم‌پوشی ننماید زندگی ناگواری خواهد داشت».^۲

۶ - زشت‌ترین کار: امیرالمؤمنین(علیه السلام) می‌فرماید: «ما أقبح العقوبة مع الاعتذار ؛ چقدر زشت و ناروا است که انسان، گنهکاری را که از او پوزش می‌طلبد، عقوبت کند».^۳

۷ - نشانه فرومایگی: امیرالمؤمنین(علیه السلام) می‌فرماید: «معاجلة الإنتقام من شيم اللئام ؛ عجله در انتقام گرفتن، روش مردان فرومایه است».^۴

۸ - بدترین مردمان: پیامبر گرامی اسلام(صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرماید: «بدترین مردم کسی است که خطای دیگران را نمی‌بخشد و از لغزش آنها نمی‌گذرد».^۵

۱۴. استثناء در عفو

در کنار تمام آنچه در فضیلت و اهمیت عفو و اغماض نسبت به خطا و گناه دیگران گفته شد باید یک نکته مهم را نیز مدنظر قرار داد و آن اینکه گذشت در جایی ارزش و فضیلت و تأثیرگذار است که شخص خطاکار از کرده خود پشیمان شده و از راه خطا برگشته باشد و هیچ اصراری بر انجام اعمال بد و خطای خود نیز نداشته باشد. اما اگر گذشت، موجب گستاخی و جری‌تر شدن وی شود و یا زیان‌های بیشتری را متوجه فرد و جامعه کند بویژه در رابطه با تبهکاران و جانیان سابقه‌دار که امیدی به اصلاح آنها نیست، گذشت در چنین شرایطی کاری حماقت‌آمیز و خلاف عقل و توصیه‌های دینی است و از آن نهی شده است.^۶

^۱ غرر الحکم و درر الکلم، ج ۱، صفحه ۳۰۹

^۲ تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۴۵۱

^۳ شریف رضی، نهج البلاغه، حکمت ۴۷۴

^۴ فهرست غرر ، ص ۳۹۶

^۵ مجلسی، بحار الانوار ج ۷۷، ص ۶۶

^۶ میرزایی فاطمه، نقش فرهنگ عفو در مدیریت تعارضات اجتماعی، جلد ۱

۱۵. نتیجه گیری

در دنیای امروز که جوامع با بحران‌های اخلاقی و افزایش تعارضات فردی و اجتماعی مواجه‌اند، بازخوانی مفاهیم بنیادین اخلاقی مانند عفو، می‌تواند در تلطیف فضای عمومی جامعه، کاهش خشونت‌ها و تقویت انسجام اجتماعی نقش‌آفرین باشد.

عفو در قرآن و حدیث نه تنها یک فضیلت فردی بلکه راهبردی مؤثر برای اصلاح روابط انسانی و تحکیم پیوندهای اجتماعی است که آثار آن در آرامش درونی فرد و سلامت جامعه مشهود است.

مطالعه آیات قرآن و روایات اهل بیت (علیهم السلام) نشان می‌دهد که عفو از صفات الهی است و مورد تأکید شدید دین اسلام قرار دارد. خداوند با صفاتی چون «عَفُوٌّ»، «غَفُورٌ» و «رَحِيمٌ» توصیف شده و پیامبر اکرم (ص) نیز با گذشت‌های بزرگ، الگوی عملی این خصلت الهی بوده است. بر اساس تحلیل منابع، عفو در شرایط خاصی مانند قدرت بر انتقام، برتر از مجازات تلقی شده و تأکید شده که موجب تطهیر روح، تربیت اخلاقی، و ایجاد فضای معنوی در جامعه می‌شود.

بر اساس یافته‌های تحقیق، می‌توان نتیجه گرفت که عفو یکی از ستون‌های اخلاق فردی و اجتماعی در اسلام است که رعایت آن موجب رضایت الهی، آرامش فردی، و انسجام جمعی می‌شود. این مفهوم نه تنها بعد فردی دارد بلکه یک دستور اجتماعی برای حفظ همزیستی، کاهش کینه‌توزی و ترویج فرهنگ صلح است.

پیشنهادهای:

۱. نهادینه‌سازی فرهنگ عفو در برنامه‌های آموزشی و تربیتی خانواده و مدارس.
۲. بهره‌گیری از سیره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و اهل بیت (علیهم السلام) به عنوان الگوی عملی در رسانه‌ها و خطبه‌های دینی.
۳. تأکید بر نقش عفو در حل اختلافات خانوادگی، اجتماعی و حتی سیاسی در نظام حقوقی و قضایی.
۴. گسترش مطالعات بین‌رشته‌ای میان اخلاق اسلامی و روانشناسی اجتماعی درباره آثار عفو.
۵. تولید محتواهای فرهنگی و هنری با محوریت عفو و گذشت جهت ترویج رفتارهای سازنده در جامعه.

منابع و مأخذ:

۱. قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی، انتشارات بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۹۹.
۲. حاجی پور مهدی، محمدی رضا، کریمی سارا، تأثیر عفو بر سلامت روان و کیفیت روابط بین فردی، جلد ۱، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۹۷.
۳. حسینی علی، یزدی نرگس، آموزش دینی و افزایش مهارت‌های عفو و گذشت در خانواده‌ها، جلد ۱، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۹.
۴. میرزایی فاطمه، نقش فرهنگ عفو در مدیریت تعارضات اجتماعی، جلد ۱، انتشارات سمت، چاپ اول، ۱۳۹۵.
۵. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۶. مولی محمد حسین فیض کاشانی، مفاتیح‌الغیب، ج ۵، ص ۱۳۸، انتشارات اسوه، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۷. محمدی شاهرودی، شرح نهج البلاغه، جلد ۲، ص ۱۹۶، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۳۷۶.
۸. مجلسی محمدباقر، بحارالانوار، ج ۷۱ و ج ۸، دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
۹. تمیمی آمدی، تهذیب الأحکام، ج ۲، ص ۲۵۴ و ۳۲۵، دار الکتب الإسلامیه، چاپ اول، ۱۳۶۰.
۱۰. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۸۳ و ۴۶۶، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۵۴.
۱۱. کلینی محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۲، حدیث ۲، دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
۱۲. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۱۲۴، دار إحياء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۰۴ ق.
۱۳. ملا عبدالرزاق گیلانی، شرح نهج البلاغه، ص ۲۵۶، انتشارات علمی، چاپ اول، ۱۳۴۳.
۱۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۲۵۳؛ ج ۴، ص ۲۰۸، دار الکتب العربیة، چاپ اول، ۱۳۵۹.
۱۵. بیضاوی، انوار التنزیل و اسرار التأویل، ج ۱، ص ۴۳۲، دار الکتب الإسلامیه، چاپ اول، ۱۳۴۰.
۱۶. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ۷۵، ۷۷، ۷۸، دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
۱۷. ملا محمد باقر مجلسی، جامع‌السعادات، ج ۱، ص ۳۰۳، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۵.
۱۸. کلینی، اصول کافی، ج ۳، ص ۱۶۷ و ۱۶۸، دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
۱۹. شیخ عباس قمی، تحف العقول، ص ۳۷، ۸۲، ۱۰۷ و ۳۳۰، انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۰.
۲۰. فهرست غرر، ص ۲۴۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۹۷، ۳۰۹ و ۳۹۶، چاپ اول، ۱۳۸۵.

۲۱. شریف رضی، نهج البلاغه، حکمت ۱۰ و ۲۱۳، ترجمه محمد دشتی، قم: مؤسسه نشر الهدی، چاپ سوم، ۱۳۸۲.
۲۲. فیض کاشانی، محمد محسن، تفسیر صافی، ج ۵، ترجمه علی اکبر غفاری، تهران: انتشارات الصدر، چاپ دوم، ۱۳۸۵.
۲۳. رضایی، علی، «جایگاه عفو در اخلاق اسلامی»، صص ۸۸-۱۰۴، فصلنامه معارف اسلامی، سال دهم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۸.
۲۴. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۴۵۱، محقق / مصحح: درایتی، مصطفی، دفتر تبلیغات، قم، چاپ: اول، ۱۳۶۶ شمسی.